

А. Русяєва, О. Кузьміщев

НАЙВИЗНАЧНІШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ Б. В. ФАРМАКОВСЬКОГО В ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКІЙ

Стаття присвячена видатному вченому Борису Володимировичу Фармаковському з нагоди 130-річчя від початку його археологічних досліджень Ольвії Понтійської і 100-річчя їх завершення. У зв'язку з цим стисло висвітлено основні біографічні факти, подано оцінку його розкопок і їхньої методики відомими археологами. Уперше виокремлено і розглянуто відкриті вченим найвизначніші пам'ятки в Ольвії. Відмічено його вплив на наступні покоління переважно українських дослідників.

Ключові слова: Ольвія, склепи, некрополь, житлові будинки, оборонні споруди, храм Аполлона Простата.

Невтомна і плідна праця у різнобічних галузях античної археології і культури гарантували Борису Володимировичу Фармаковському високий авторитет видатного вченого світового рівня, досвідченого і талановитого археолога. Для методу його наукової роботи характерно поєднання скрупульозного аналізу кожної археологічної пам'ятки, зіставлення її з іншими для встановлення етнічної ідентифікації і хронології та значення на загальному тлі античної духовної спадщини.

Водночас варто відзначити, що наукова та археологічна діяльність Б. В. Фармаковського найбільшою мірою була пов'язана з давньогрецьким полісом Ольвією. Принагідно згадаємо, що в 2026 р. минає 130 років з початку його археологічних розкопок і 100 років від їхнього завершення. Це дає підрунтя відзначити головні результати досліджень і дати їхню оцінку іншими вченими, стисло окреслити біографічні дані, зокрема його освіту і науковий шлях. Головна мета статті полягає у цілеспрямованому

виокремленні найвизначніших, з нашої точки зору, археологічних відкриттів Б. В. Фармаковського в Ольвії та їх інтерпретації. До нашого часу праці вченого не втратили своєї наукової цінності, хоча, звичайно, удосконалені технічні засоби і новітні археологічні відкриття на сучасному рівні знань призвели до перегляду деяких його суджень, датувань і гіпотез.

Основні біографічні дані. Життєвий шлях Б. В. Фармаковського описано в єдиній науково-популярній книзі, що належить його дружині — Т. І. Фармаковської. Книга була опублікована в українському видавництві «Наукова думка», хоча деякі археологи — антикознавці не були прихильниками її друку. В книзі на базі архівних документів (переважно листів Б. В. Фармаковського) в скороченому вигляді вперше подано основні факти його біографії, зв'язки з батьками та друзями. У книзі також розглянуто відносини вченого з багатьма відомими колегами, звернуто увагу на дружнє ставлення до молодих науковців та місцевих мешканців, які працювали на розкопках. Відзначено роль Б. В. Фармаковського у створенні в 1924 р. Державного історико-археологічного заповідника «Ольвія» (Фармаковская 1988, с. 10—195).

Оскільки з часу публікації книги пройшло кілька десятиліть, ми наведемо тільки основні дані його наукового шляху¹. Вчений народився у місті Вятка 12 лютого 1870 р. в сім'ї відомого діяча народної освіти кінця XIX — початку XX ст. В. І. Фармаковського. У зв'язку зі змінами роботи і переїздами батька він вчився в різних містах

1. Книга доповнена переліком праць вченого, списком статей про нього та різнобічними коментарями (Фармаковская 1988, с. 196—216, з передмовою А. С. Русяєвої, с. 5—9).

(Симбірськ, Оренбург, Одеса). Саме в Одесі після призначення Фармаковського старшого в 1885 р. ректором народних училищ Херсонської губернії Б. В. Фармаковський закінчив Рішельєвську гімназію та історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1892 р.). Ще студентом він відвідав Афіни, де згодом (1893—1896 рр.) удосконалював свої знання: працював над вивченням наукової літератури, оглядав знамениті архітектурні і мистецькі пам'ятки, брав участь у розкопках видатних археологів того часу, знайомився з їхніми методами (рис. 1)². Після повернення до Одеси його обрали членом Петербурзької археологічної спільноти і запропонували проводити розкопки в Ольвії. Тут у 1896 р. магістр Б. В. Фармаковський почав перші дослідження некрополя, а також провів розвідувальні роботи на острові Березань (Отчет 1898).

Однак у тому ж році міністерством освіти його було відряджено на два роки за кордон з метою вивчення пам'яток давньогрецького живопису для дисертації. Цим вчений займався у найбільших музеях Німеччини, Англії, Франції, Італії. Після повернення Б. В. Фармаковському була запропонована посада вченого секретаря в Російському Археологічному інституті в Константинополі, де він працював і одночасно брав участь у розкопках на території Македонії та Малої Азії (березень 1898 — лютий 1901 рр.).

Урешті після затвердження штатним членом Археологічної комісії Б. В. Фармаковський зміг щорічно проводити систематичні розкопки в Ольвії спочатку протягом 1901—1915 рр., а потім через незалежні від нього обставини (перша світова війна, революція, громадянська війна) продовжити їх тільки в 1924—1926 рр. Після важкої хвороби вчений помер 29 липня 1928 р.

Оцінка наукових досягнень. Археологічні і наукові досягнення Б. В. Фармаковського відмічено в багатьох ювілейних статтях та некрологах³. Значна частина його перших праць присвячена вивченню давньогрецького мистецтва, зокрема аттичного вазопису і художньої культури демократичних Афін. В них подано глибокий мистецтвознавчий аналіз багатьох творів давньогрецьких майстрів, розкрито політичний, суспільний і релігійний зміст. Особливу увагу в продовж багатьох років вчений приділяв вивченню оригінальних і найцікавіших археологічних знахідок Греції та Ольвії, боспорських і скіфських курганів. Він виступав з доповідями на міжнародних археологічних з'їздах і симпозіумах у багатьох країнах.

Але основним напрямом наукової діяльності Б. В. Фармаковського є археологічні дослід-

Рис. 1. Б. В. Фармаковський. Афіни (1896)

Fig. 1. B. V. Farmakovskiy. Athens (1896)

ження Ольвії. Вперше саме він поставив перед собою завдання систематичного і цілеспрямованого вивчення античного міста: визначення точних меж, головних магістралей, встановлення загального значення деяких районів із подальшими розкопками важливих і цікавих ділянок (Фармаковський 1915, с. 9). Назагал запроваджені Б. В. Фармаковським досить ефективні методи дослідження міста зробили можливим складання не тільки генерального плану та отримання конкретного уявлення про деякі райони, а й здобути величезний фонд археологічних матеріалів.

Про ретельність проведених ним розкопок вже в перші роки засвідчив М. І. Ростовцев, який бачив їх особисто: «На місці я переконався, що в процесі робіт прагнули максимальної точності і досягли її. Все було виміряно, нанесено на плани, сфотографовано. При цьому дослідження завжди проводилися до самого материка; попутно ретельно вивчені і зафіксовані всі шари. За основу було взято найкраще збережений шар, що відноситься до елліністичного періоду»⁴ (Rostowzew 1907, S. 1361).

Серед хвалебних відгуків про розкопки Ольвії відмітимо також його вчителя в археології — Е. фон Штерна: «Велика і вічна заслуга Бориса Володимировича у тому, що він засвоїв ще у час свого перебування в Греції під керівництвом головно як Дюрпфельда, так і директорів інших археологічних інститутів, необхідні технічні і методичні знання в науці і мистецтві розкопок, використав ці знання у роботі в Ольвії, розширив та удосконалив їх довгорічним досвідом і постійною практикою, так що зрештою

2. Колоризація і відновлення окремих фотографій виконані за допомогою штучного інтелекту Gemini Image 2.5 Flash Image, постобробка в Adobe Photoshop.

3. Список статей про Б. В. Фармаковського подано в книзі (Фармаковская 1988, с. 201—204).

4. Усі цитати з німецької і російської мов перекладено українською авторами статті.

Рис. 2. Б. В. Фармаковський в останній рік розкопок в Ольвії (1926)

Fig. 2. B. V. Farmakovskiy in the last year of excavations at Olbia (1926)

виробив свої засоби дослідження решток будівель і способи реєстрації знайдених предметів, які можна назвати надзвичайно досконалими» (Фармаковская 1988, с. 193). В. Д. Блаватський так само високо оцінював археологічні здобутки вченого: *«З часу Б. В. Фармаковського Ольвія стає і тепер залишається дослідженою краще та повніше, ніж будь-яке інше античне місто Північного Причорномор'я. Причина цього — в таланті вченого та в удосконаленні застосованих ним засобів польових робіт»* (Блаватский 1948, с. 10—13).

З нагоди сторіччя від дня народження Б. В. Фармаковського В. В. Лапін вказав основні археологічні і наукові досягнення, які заслуговують на визнання його засновником вітчизняної школи античної археології (Лапін 1970, с. 133—135). На пошану цього видатного археолога та історика античного мистецтва була проведена всесоюзна конференція і видано збірку статей, присвячених його пам'яті. На ній О. М. Карасьов у спеціальній доповіді підкреслив, що розкопки Б. В. Фармаковського в Ольвії і обґрунтована, блискуча інтерпретація відкритих ним пам'яток уперше зробили можливим ознайомитись з виглядом міста, його оборонними спорудами, житловими будинками, курганами і поховальним обрядом (Карасев 1976, с. 21).

Однак з часом ювілейні дати вченого перестали відмічатися і в Росії, і в Україні. Тож заслуговує уваги стаття старшої наукової співробітниці Миколаївського краєзнавчого музею Н. М. Гаркуші до 150-річчя від дня народження Б. В. Фармаковського, що була опублікована у збірці «Українські археологи крізь епохи», де головне місце посідає розповідь про цього найвідомішого дослідника Ольвії першої чверті XIX ст. (Фарма-

ковський 1870—1928) (Гаркуша 2020)⁵. Окрім того, ця авторка до 140-річчя від дня народження вченого опублікувала спеціальний нарис, в якому розглянула зібрану нею рідкісну біографічну інформацію про Б. В. Фармаковського та його роботу в Ольвії (Гаркуша 2010, с. 2—44).

Слід підкреслити, що щорічні звіти вченого про розкопки в Ольвії публікувалися регулярно (Фармаковский 1902—1904; 1906—1910; 1912—1914; 1916; 1918; 1926a; 1926b). Чимало з них побачило світ в іноземних виданнях. Назагал і дотепер вони є одним з головних джерел вивчення Ольвії та її некрополя.

В останній рік розкопок (1926) заступником Б. В. Фармаковського було призначено представника Українського археологічного комітету при Українській академії наук М. Є. Макаренку. В ольвійській експедиції брали участь наукові співробітники Одеського і Миколаївського музеїв, а також студенти О. Карасьов і Л. Славін — його учні. Після смерті вченого завдяки М. Є. Макаренку, Ф. Т. Камінському і С. С. Дложевському в Одесі було опубліковано українською мовою його останній звіт про розкопки в Ольвії 1926 р. (рис. 2; Фармаковский 1929).

Найвизначніші відкриття. Попередньо відзначимо надзвичайно важливий внесок Б. В. Фармаковського у розробку і застосування методики пошарово-квадратного розкриття певних ділянок широкими площами, яка є загальновизнаним зразком при розкопках археологічних пам'яток (Фармаковский 1915, с. 29—30; Блаватский 1948; Славин 1960; Карасев 1976; Крыжицкий 1985; 1999). Найперше його було застосовано учнем вченого — Л. М. Славиним, який спочатку продовжував розпочаті Фармаковським систематичні досліджування Ольвії на ділянках «И», «НГФ», «НГ», «АГД» та некрополі (Славин 1940; 1941; 1949; 1952; 1955; 1960)⁶. «Саме Л. М. Славину, — відмічав С. Д. Крижицький, — належить заслуга розкопок широкими площами житлових кварталів масової забудови в різних частинах Ольвії, оборонних споруд і гончарних майстерень у Нижньому місті, центральній частині римської цитаделі, некрополя і передмістя Ольвії, поселень ольвійської хори» (Крыжицкий 1999, с. 19). Такі ж методичні квадратно-пошарові польові практики з певними доповненнями лягли в основу наступних розкопок Ольвії, некрополя та сільської округи багатьма українськими археологами, зокрема і авторами цієї статті, під керівництвом С. Д. Крижицького, В. В. Крапівіної та

5. У цьому музеї завдяки Н. М. Гаркуші в 2012 р. створено стаціонарну археологічну експозицію, в якій дані про розкопки Б. В. Фармаковського посідають почесне місце (Снитко 2024, с. 276).

6. Л. М. Славиним було введено шифровану назву розкопаної Б. В. Фармаковським ділянки у Нижньому місті: «НГФ» — «Нижний город Фармаковского», яка назавжди увійшла в науковий обіг і в екскурсійні розповіді про археологічні пам'ятки Ольвії.

А. В. Буйських, які нині перервані внаслідок російсько-української війни.

Але насамперед варто звернути увагу на виокремлення найвизначніших археологічних пам'яток, відкритих Б. В. Фармаковським в Ольвії, котрі в такому аспекті до цього часу ще не розглядалися. До них можна зарахувати два унікальних великих кам'яних склепи з монументальними крепідами під високими курганами II ст. н. е. (Фармаковский 1902, с. 1—20; 1906, с. 1—32; IOSPE I², 221). Один з них розташований на південній околиці сучасного с. Парутине, другий — на північ від Центрального теменосу VI—II ст. до н. е. у Верхньому місті на схилах до Нижнього міста і Бузького лиману (рис. 3). Хоча склепи були розграбовані (в першому залишилися рештки жертовного стола з написом про належність могили Єврисівію, сину Каллісфена, й Арегі, дочці Папія), але як архітектурні пам'ятки вони досі залишаються винятково важливими для вивчення історії античної архітектури (Карасев 1976, с. 14).

При реконструкції наземних частин вказаних поховальних споруд С. Д. Крижицький визнав достовірними виміри висоти Б. В. Фармаковським насипу так званого «Зевсового» кургану, який зберігся (7,46 м), теоретичне визначення її під час спорудження (14,5 м) та реконструкцію у вигляді конічної форми (рис. 4; Фармаковский 1906, с. 22, табл. 8, 9; Крыжицкий 2012, с. 87, рис. 318, 319). Утім, насип і крепіда кургану Єврисівія й Арегі зазнали значних пошкоджень. Тому Ольвійською археологічною експедицією проведено

Рис. 3. Б. В. Фармаковський біля «Зевсового» кургану (1925)

Fig. 3. B. V. Farmakovsky near the «Zeus» barrow (1925)

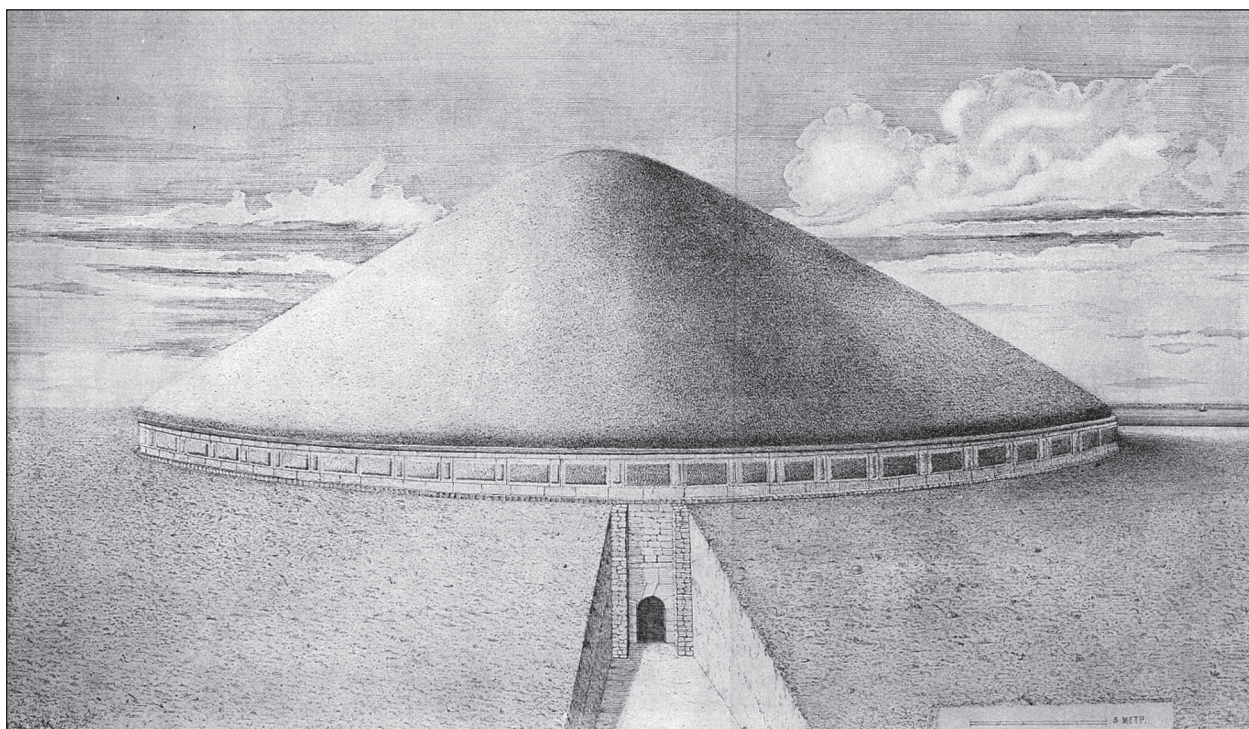

Рис. 4. Графічна реконструкція «Зевсового» кургану, виконана Б. В. Фармаковським (за: Фармаковский 1906)

Fig. 4. Graphic reconstruction of the «Zeus» barrow by B. V. Farmakovsky (after: Farmakovsky 1906)

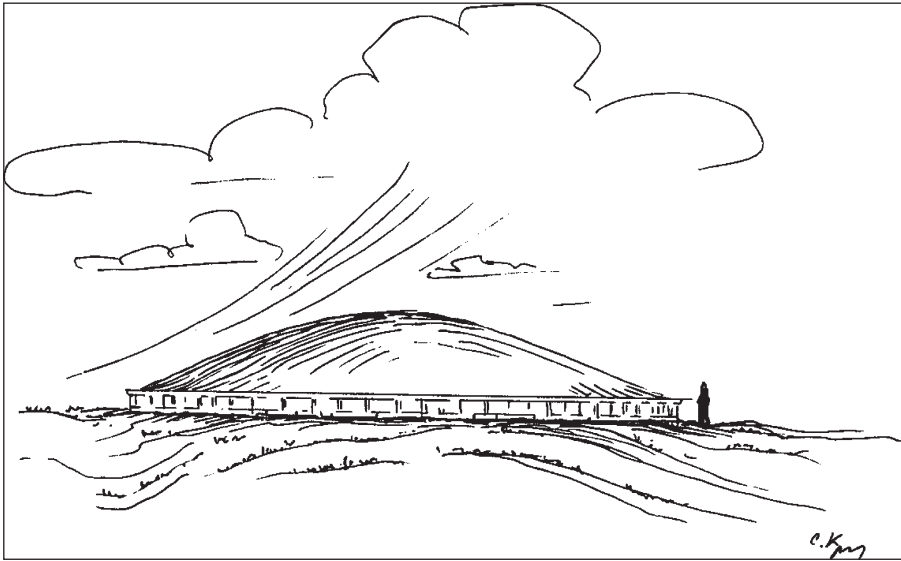

Рис. 5. Графічна реконструкція кургану Єврисівія й Арети, виконана С. Д. Крижицьким (за: Крижицький 2012)

Fig. 5. Graphic reconstruction of the barrow of Eurysibios and Arete by S. D. Kryzhitskii (after: Kryzhitskii 2012)

охоронні роботи з метою його реконструкції та подальшої реставрації. При цьому відзначено фахове дослідження склепу в 1901 р. (Фармаковский 1902, с. 1—20, табл. 1—7). Відновлений під керівництвом С. Д. Крижицького та Ю. М. Серова склеп під високим курганом став у наш час одним з найкращих експонатів Ольвійського археологічного заповідника (рис. 5; Крижицький 2012, с. 87—90, рис. 321—329).

Як вказано вище, ще під час першого відрядження до Ольвії 1896 р. Б. В. Фармаковский почав розкопки некрополя. Його інтерес до поховань ольвіополітів не згасав до кінця дослідження. Вчений планував написати спеціальну працю про основні результати і найцінніші матеріали, але йому так і не вдалося це зробити. Важливо те, що через значний проміжок часу переважно на базі його матеріалів з некрополя було опубліковано три монографії. Перша з них належить Ю. І. Козуб, яка вперше всебічно розглянула некрополь Ольвії класичного періоду: поховальні споруди, поховальний обряд, багато комплексів поховального інвентаря, етносоціальний склад населення міста V—IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 7—132). Крім того, у додатку описано і продатовано 279 поховань, з яких 269 було розкопано Б. В. Фармаковським.

З-поміж них можна відзначити два унікальні кромлехи з кремацією. У першому (1911 р.) було виявлено 17 амфор хіоського імпорту другої половини V ст. до н. е., покладених акуратно навколо попелища з різними знахідками (рис. 6: 1; Фармаковский 1914, с. 15; Козуб 1974, с. 32, рис. 4, каталог: 179). Інший — складнішої структури і значно більший діаметром 10,7 м, але частково пошкоджений, відкрито в останній рік розкопок в 1926 р. (Фармаковский 1929, с. 66—69, рис. 59; Козуб 1974, с. 32—33, рис. 5; каталог: 272). У північній частині навколо основного невеликого попелища від кремації покійника знаходилось кілька амфор з рештками різних продуктів горіння, чорнола-

кові посудини, мініатюрні бронзові вироби. На думку науковців, прах померлого не вмістили в урну, а залишили на місці спалення, огородивши його малим кромлехом. Разом з тим уся величезна територія попелища була також оточена великим кромлехом із 90 амфор, які частково були розграбовані (рис. 6: 2).

Через тривалий час після Б. В. Фармаковского саме Ю. І. Козуб провела багаторічні планомірні дослідження некрополя за його методикою широкими площами, що уможливило відкрити на території за межами Заячої балки не тільки чимало поховань, а й так зване «передмістя», яке сучасними дослідниками перейменовано в Західний район Ольвії (Кузьміщев, Форнасьє, Буйських 2025 — у друці). До речі, уперше так назвала його ще Ю. І. Козуб (1969, с. 282—283)⁷.

Одночасно з монографією Ю. І. Козуб була опублікована монографія М. Парович-Пешикан про некрополь Ольвії елліністичного періоду здебільшого за даними розкопок Б. В. Фармаковского. Нею розглянуто різні види могильних споруд і поховальний обряд, типологію великої кількості речового матеріалу і його хронологію, подано характеристику етнічного і соціального складу населення Ольвії цього часу, додано каталог з описом 231 поховання (Парович-Пешикан 1974, с. 9—156). З-поміж них тільки 5 зараховано до розкопок 1956 р., в яких вона брала участь. Авторка приділила значну увагу публікаціям Б. В. Фармаковского, його атрибуції речей і датуванню поховань (Парович-Пешикан 1974, с. 157—209). Елліністичний некрополь відрізняється від класичного розмаїттям споруд: ґрунтові могили, могили з кам'яними і

7. Утім, так само як і Б. В. Фармаковский, Ю. І. Козуб не встигла здійснити узагальнене вивчення і публікацію здобутих матеріалів ані з некрополя, ані з передмістя; залишився лише машинописний варіант її опису некрополя перших століть нашої ери (122 стор., без ілюстрацій).

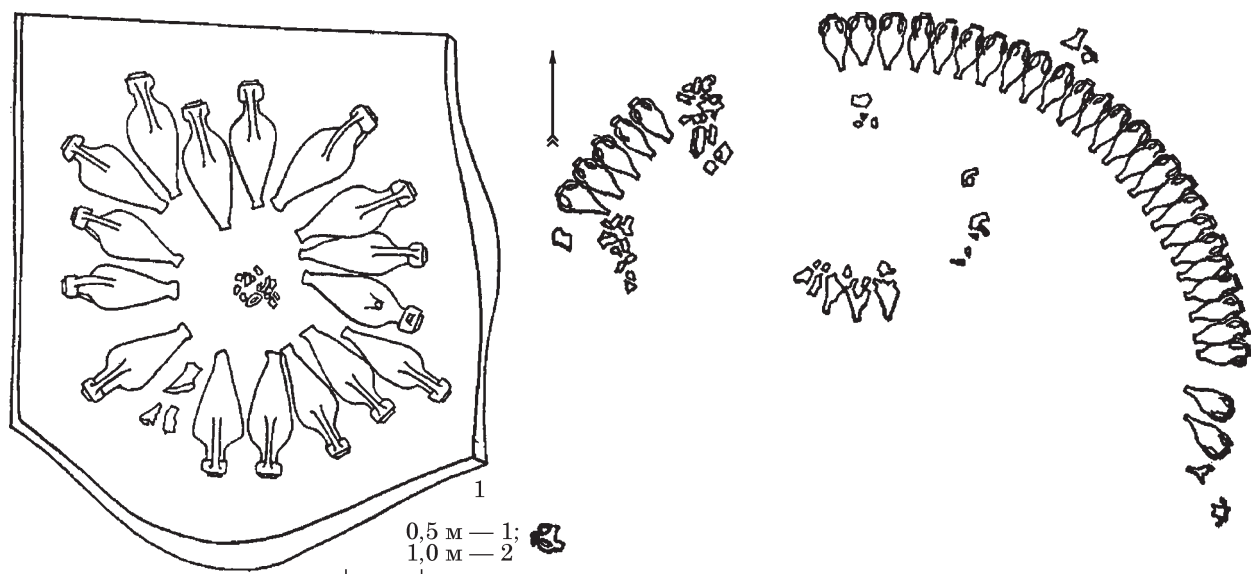

Рис. 6. Великі кромлехи з трупоспаленням класичного періоду: 1 — поховання 1911/78; 2 — кромлех 1926 р. (за: Козуб 1974)

Fig. 6. Large cromlechs with cremations of the Classical period: 1 — burial 1911/78; 2 — cromlech of 1926 (after: Kozub 1974)

Рис. 7. Деякі посудини з поховань елліністичного періоду (за: Парович-Пешикан 1974): 1 — кілік; 2—4 — канфари; 5 — келих; 6 — миска; 7 — лагінос; 8, 9 — тиміатерій з кришкою

Fig. 7. Selected vessels from Hellenistic-period burials (after: Parovich-Peshikan 1974): 1 — kylix; 2—4 — kantharoi; 5 — goblet; 6 — bowl; 7 — lagynos; 8, 9 — thymiaterion with lid

дерев'яними конструкціями, черепичні гробниці, підбійні могили, земляні і кам'яні склепи значною мірою з дромосами і під курганами. Поховальний інвентар також вирізняється чис-

ленними типами довізного і місцевого посуду, прикрасами, побутовими і культовими речами, монетами — «оболами Харона» (рис. 7: 1—8; Парович-Пешикан 1974, с. 65—139).

Рис. 8. Деякі предмети з поховань архаїчного періоду (за: Скуднова 1988): 1 — набір посудин з теракотами; 2 — бронзове дзеркало; 3 — золоті підвіски; 4 — чорнофігурний лекіф

Fig. 8. Selected objects from Archaic-period burials (after: Skudnova 1988): 1 — set of vessels with terracottas; 2 — bronze mirror; 3 — gold pendants; 4 — black-figure lekythos

Водночас з роботами київських науковиць (також за ініціативою Л. М. Славіна) була написана книга про архаїчний некрополь Ольвії В. М. Скудновою. В ній подана повна публікація матеріалів VI — першої половини V ст. до н. е. з розкопок Б. В. Фармаковського за 1902—1915 рр. Однак вона видана набагато пізніше після її смерті з доповненнями і переробкою іншими авторами. Загалом, це каталог з описом 266 могил і знахідок та передмовою (Скуднова 1988, передмова, с. 5—32; каталог, с. 36—172).

Варто підкреслити, що архаїчний некрополь різко відрізняється від класичного й елліністичного багатством поховального інвентаря. Переважно це ґрунтові могили з набором великої кількості різних типів аттичного чорно-

фігурного посуду. В 24-х жіночих похованнях знайдено 45 золотих і срібних предмети, в основному прикраси (підвіски, браслети, персні, намистини тощо). Крім того, тут виявлено дорогі навкратійські вироби з єгипетського фаянсу, алебастрові вазы з різними рельєфними зображеннями (богиня на троні, групи юнаків і коней, жіночі фігури з дитиною, сфінкси, сирени, сцени терзання тварин), а також кам'яні блюда, теракоти, бронзові дзеркала та інші речі (рис. 8). У чоловічі поховання знерідка клали певні види зброї, канфари, кіліки, точила тощо (Скуднова 1988, с. 21—32).

Таким чином, опубліковано три наукові праці про ольвійський некрополь головно тільки завдяки розкопкам Б. В. Фармаковського. В

них докладно розглянуто і проаналізовано різноманітні матеріали архайчного, класичного і елліністичного періодів⁸. Вони і дотепер є одним з важливих джерел для вивчення історичного розвитку Ольвії протягом VI — першої половини I ст. до н. е., етнічної і соціальної структури населення, матеріальної і духовної культури, торговельних відносин як з елліністичними містами Середземномор'я, так і аборигенами Українського Лісостепу та кочовими скіфами. Водночас відзначимо й останню монографію учениці Ю. І. Козуб В. А. Папанової про урочище Сто Могил на некрополі Ольвії (Папанова 2006). Вона також використала чимало матеріалів з публікацій Б. В. Фармаковського при розгляді поховальних споруд, ритуалів, інвентаря тощо.

Вченому належить відкриття двох унікальних для Ольвії житлових будинків найзаможніших громадян елліністичного періоду. Архітектурно-будівельні рештки першого з них досліджено в 1902—1903 рр. (Фармаковский 1906, с. 39—98, табл. VI, VII). Внаслідок свого розташування він отримав назву «Дім біля Зевсового кургану» або «Дім з мозаїкою». Тільки накопичення нових матеріалів про численні житлові будинки впродовж наступних десятиліть уможливили визнати його неординарність і відсутність аналогічних за своїм обладнанням і благоустроєм в Ольвії (з літературою: Крыжицкий 1971, с. 48—57, рис. 27; 2012, с. 38, 39, рис. 137, 138; Леви 1985, с. 40—43). С. Д. Крижицьким була переглянута графічна реконструкція молодого архітектора П. П. Покришкіна. Втім, він відзначав, що результати цієї роботи отримали широке розповсюдження в науковій літературі і для свого часу були значним вкладом в історію архітектури не тільки міст Північного Причорномор'я, але й античного світу загалом (Крыжицкий 1971, с. 3), а також, що ця робота зберігає своє видатне значення як перша у вітчизняній історіографії реконструкція грецького житлового дому (рис. 9; Крыжицкий 2012, с. 39).

8. Загальна кількість поховань, розкопаних Б. В. Фармаковським на ольвійському некрополі, точно не відома. За даними Ю. І. Козуб, їх було близько 2000 (Козуб 1974, с. 5). Однак, В. М. Скудновою вказано понад 1000 поховань, серед яких значне місце займають розграбовані могили і поховання без інвентаря, що заважає їх датуванню (Скуднова 1988, с. 5). Назагал же опубліковано 760 поховань, розкопаних Б. В. Фармаковським.

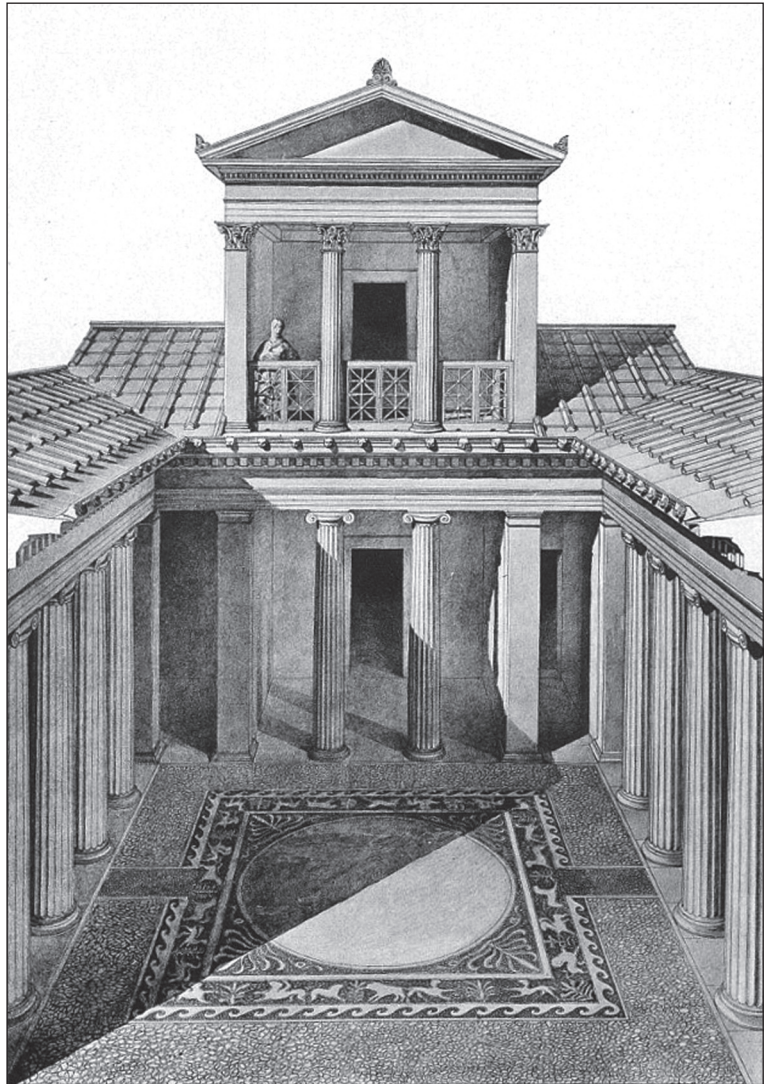

Рис. 9. Графічна реконструкція дому біля «Зевсового» кургану, виконана П. П. Покришкіним (за: Фармаковский 1906)

Fig. 9. Graphic reconstruction of house near the «Zeus» barrow by P. P. Pokryshkin (after: Farmakovsky 1906)

Серед багатьох ольвійських будинків цей дім вирізняється насамперед мозаїчною долівкою в андроні, середина якої втрачена. Порівняно добре збереглися в рамці квадратної форми хвилеподібний орнамент, кутові пальметки і зображення грифонів, левів, пантер та кабанів у бокових поясах з різнокольорової (біло-синьо-жовтої) гальки. При розкопках інших частин цього будинку знайдено велику кількість уламків поліхромного мармуроподібного тиньку з рештками рельєфних зображень лесбійського кіматія на червоному тлі, мармурові голови Асклепія, Гігієї, юнака (за іншими тлумаченнями Зевса, Афродіти й Ерота), чимало фрагментованих мармурових лутеріїв та керамічного столового посуду (Фармаковский 1906, с. 39—98). За багатьма ознаками такий дім у III ст. до н. е. міг належати найбагатшій і найвпливовішій родині в полісі, наприклад, відомого за почесним декретом ольвійського діяча та евергета Протогена, сина Гіеросонта (IOSPE I², 32).

Рис. 10. Вигляд на Нижнє місто і розкоп НГФ з півдня (1913)

Fig. 10. View of the Lower Town and the NGF excavation from the south (1913)

Другий великий дім III ст. до н. е. відкрито у південному районі Нижнього міста Ольвії в 1909—1910 рр. (рис. 10; Фармаковский 1913, с. 48—75, рис. 80, 81, 87—89). У центрі його перистильного двору з портиками стояв вівтар, а в одному з приміщень з рештками мозаїчної долівки виявлені теракотові статуетки Матері богів і маленький вівтарик. На підґрунті цих даних автор розкопок ототожнював дім з пританейоном, графічна реконструкція якого була виконана у співавторстві з М. П. Калачовим (рис. 11; Фармаковский 1913, с. 74). Згодом завдяки новим відкриттям та порівнянням, зокрема із будинками подібного типу в Олінфі і на Делосі, О. М. Карасьов, Є. І. Леві та С. Д. Крижицький ідентифікували його як житловий (з літературою: Леви, Карасев 1955, с. 225; Леви 1985, с. 49—58; Крыжицкий 1971, с. 77—83,

рис. 42, 45; 2012, с. 62, рис. 223—228, 230, 231). Звертає на себе увагу, що автори не узгодили щодо нього єдину назву: Є. І. Леві за характерною ознакою назвала його «Домом з вівтарем» (Леви 1985, с. 49), відкинувши шифроване позначення «НГФ-2» С. Д. Крижицьким (Крыжицкий 1971, с. 77), що на нашу думку більш доречно, бо дає уявлення щодо його локалізації і назавжди увічне ім'я дослідника. Це поки найбільший за площею і найбагатший дім, єдиний в Ольвії, що має внутрішній двір з повним перистилем (Крыжицкий 2012, с. 62, рис. 223—231). Його будівельні рештки з андроном, домашнім святилищем, парадними, спальними і господарськими приміщеннями, великим двором, оточеним з двох боків колонами в аттичному ордері і вівтарем вже докладно розглянуто з різними варіантами об'ємно-планувальних реконструкцій, змінено його датування і призначення. Втім, це не зменшує заслуг Б. В. Фармаковського, враховуючи той факт, що ще на початку своєї археологічної діяльності ним було розкопано два найбагатші в Ольвії

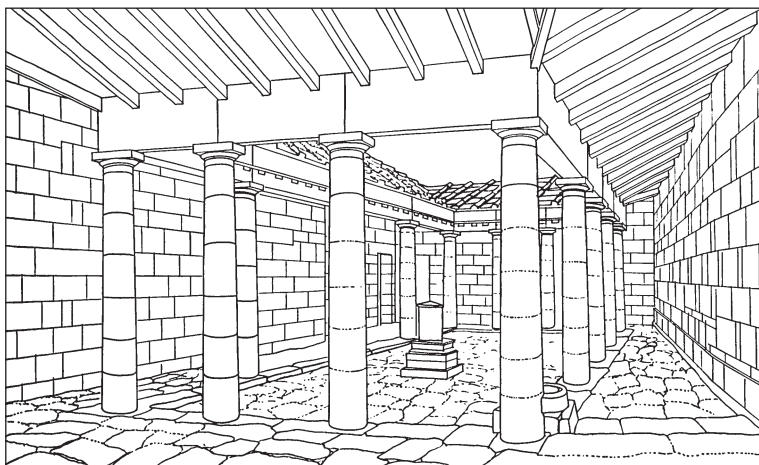

Рис. 11. Графічна реконструкція Б. В. Фармаковського і М. П. Калачова дому з перистильним двором і вівтарем у Нижньому місті (за: Фармаковский 1913)

Fig. 11. Graphic reconstruction by B. V. Farmakovskiy's and M. P. Kalachov's of a house with peristyle courtyard and altar in the Lower Town (after: Farmakovskiy 1913)

і неординарні за архітектурним виглядом, благоустроєм, внутрішнім декором і оздобленням житла, подібних яким не вдалося відкрити в наступні роки.

Не виключено, що сам Б. В. Фармаковський найбільше цінував відкриття залишків південно-західної монументальної кам'яної оборонної стіни і Північних воріт міста елліністичного періоду та особливо кріпосної стіни римської цитаделі, дослідженню яких приділяв значну увагу протягом багатьох років (рис. 12—14; Фармаковский 1906—1909; 1912; 1926). Звичайно, внаслідок розширення розкопок в Ольвії і накопичення нових матеріалів відбулося їх поступове переосмислення та нова інтерпретація, зокрема переглянуто його графічні реконструкції та хронологію, наступними поколіннями науковців (з літературою: Карасев 1948, с. 25—37; 1976, с. 16—18; Леви 1985, с. 4, 13—25; Крыжицкий 1985, с. 23—27, 88—94, 151—159; 2012, с. 6—11; Буйских 1991; Крапивина 1993, с. 13—20; Buiskikh, Novichenkova 2021). Тим не менше, планомірні і систематичні дослідження вченого й досі залишаються основним джерелом для вивчення різнопланової і різночасової фортифікації Ольвії.

Підтвердженням наукової прозорливості Б. В. Фармаковського було відкриття частини рову біля Північних воріт Ольвії, що можна підтвердити підсумками звіту: *«Отже, у розкопці I виявилася колосальна виїмка (до 6 м глибини посередині) з вертикальним нахилом на північ (з боку степу), що досягає 3 м заввишки біля північного краю, і з пологим спуском з півдня (з боку міста). Весь профіль виїмки не залишає сумніву, що ця виїмка — не при-*

Рис. 12. Б. В. Фармаковський біля залишків оборонної стіни в Ольвії

Fig. 12. B. V. Farmakovsky near the remains of the defensive wall in Olbia

Рис. 13. Загальний вигляд на вежу і стіни римської цитаделі (1904)

Fig. 13. General view of the tower and walls of the Roman citadel (1904)

Рис. 14. Б. В. Фармаковський біля кріпосної стіни римської цитаделі (1926)

Fig. 14. B. V. Farmakovsky near the fortress wall of the Roman citadel (1926)

родне утворення, а штучна споруда. За своїм місцем розташування і напрямком, за характером профілю і за розмірами ця споруда не може бути нічим іншим, крім рову, що колись захищав місто з півночі» (Фармаковский 1910, с. 7). Щоправда, ця думка заперечувалася наступними поколіннями дослідників, найперше О. М. Карасьовим, який вважав, що це природне заглиблення — балка (Карасев 1958, с. 26). Проте розкопки на ділянці «Некрополь 7» у 2017 р., а також дані геомагнітних досліджень підтвердили існування рову навколо міста з боку степу, як найдавнішої фортифікаційної споруди Ольвії (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2019, с. 154).

До останніх найвизначніших відкриттів Б. В. Фармаковського варто зарахувати будівельно-архітектурні залишки храму Аполлона Простата I — першої третини III ст. н. е., які були частково розкопані на південно-західному узвишші Верхнього міста Ольвії, та численні присвяти цьому богу (Фармаковский 1904, с. 25—27; 1907, с. 29—32; 1908, с. 9—13, 17—22; 1909, с. 7—12, 14—28; 1926а, с. 158—161, 163). Згідно з його останніми судженнями, величезна кількість дрібних знахідок різних речей, зокрема ціла низка посудин з мармуру, уламки мармурових статуй, рельєфів і написів на мармурі, найвірогідніше, складали храмове

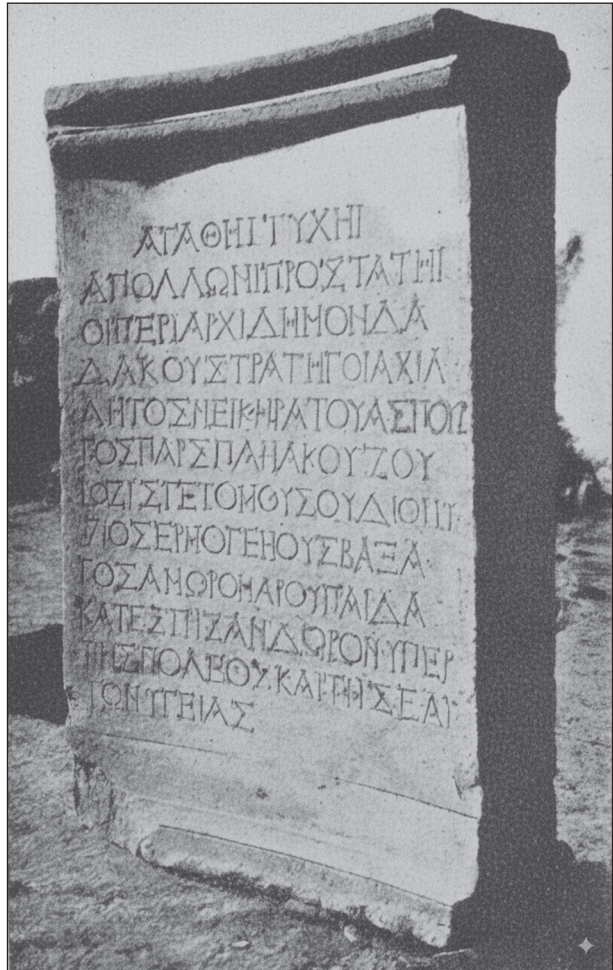

Рис. 15. Присвята стратегів Аполлону Простату

Fig. 15. Dedication of the strategoi to Apollo Prostates

начиння. Рідкісні знахідки, серед яких важливе місце належить серії присвят Аполлону Простату, дають підстави вбачати у знайдених розвалах монументальної споруди залишки храму — доричного псевдопериптера (Фармаковский 1926а, с. 160—161).

Дійсно, в різні роки тут знайдено численні різноманітні речі культового призначення і надзвичайно велику кількість цілих і фрагментованих вотивних мармурових стел від державної колегії ольвійських стратегів (рис. 15). Серед них особливе місце займають написи, якими засвідчено існування храму Аполлона Простата. В одному з них сказано про присвяту стратегами золотої статуетки богині перемоги Ніке за місто і власне здоров'я та про відновлення портику храму на громадські доходи (IOSPE I², 98). В іншому — про ремонт даху храму і відбудову всього відсутнього навколо нього. В кінці присвяти розміщено трохи пошкоджений вірш: «Будівничі твого святилища... стрілець Феб, прикрасили храм, горді славою після здобуття професійної зброї супостатів, яку жертвоприношеннями святкує вся вітчизна» (IOSPE I², 175). Після закінчення щорічної служби стратеги традиційно приносили йому

подячні дорогоцінні дарунки, зокрема золоті статуєтки богині перемоги Ніке, військові пояси, прикрашені дорогоцінним камінням, вінки, чаші, мармурову статую хлопчика, столову з трьома ложами тощо (IOSPE I², 80—127, 148, 175; HO 78—85). Згодом на підґрунті вивчення неопублікованих Б. В. Фармаковським епіграфічних та архітектурних матеріалів припущено розташування тут не тільки храму Аполлона Простата перших століть нашої ери, а й святилищ інших богів ранішого часу (з літературою: Скуднова 1959, с. 248—255; Блаватская 1962, с. 252—253; Русяева, Русяева 2022, с. 45—71). Однак тільки численні присвяти найповніше засвідчують роль полісної колегії стратегів і храму Аполлона як сакрального Захисника в греко-римський період історії Ольвії.

Висновки. Отже, в статті стисло розглянуто основні біографічні дані життя Б. В. Фармаковського, оцінка вченими методики та результатів його археологічних розкопок в Ольвії. Вперше виділено найвизначніші пам'ятки, відкриті ним: великі кам'яні склепи під високими курганами, вірогідно, заможних громадян і видатних політичних діячів III ст. н. е.; величезна кількість поховань ольвіополітів усіх періодів існування міста; архітектурно-будівельні залишки унікальних для Ольвії житлових будинків та їх графічна реконструкція: «Дім біля Зевсового кургану» і «Дім НГФ 2» III ст. до н. е.; монументальні кам'яні споруди південно-західної оборонної стіни і північних воріт міста елліністичного періоду та кріпосна стіна римської цитаделі. Крім того, до найвизначніших пам'яток зараховано храм Аполлона Простата, засвідчений численними епіграфічними, культовими та археологічними матеріалами перших століть нашої ери.

Загалом же науково-археологічна спадщина Б. В. Фармаковського невичерпна. До цього часу в науковий обіг вводяться ще неопубліковані матеріали з його розкопок. У різних аспектах розглядаються рідкісні речі, здійснюються вивчення певних груп оригінальних знахідок, їх зіставлення з новітніми джерелами, перегляд хронології й атрибуції тощо. Нове покоління археологів також використовує джерелознавчу базу вченого, продовжує її вивчення і застосовує його методи систематичних розкопок Ольвії та некрополя. Виходячи з усього сказаного, можна вважати, що нині є усі підстави говорити про ольвійську археологічну школу Б. В. Фармаковського.

ЛІТЕРАТУРА

- Блаватская, Т. Н. 1962. Обломок мраморного блюда с надписью. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 103, с. 250-253.
- Блаватский, В. Д. 1948. Б. В. Фармаковский — исследователь античного мира. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, 22, с. 8-13.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.

Буйских, А., Форнасье, Й., Кузьмичев, О. 2019. Дослідження ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 152-154.

Гаркуша, Н. М. 2010. *Борис Владимирович Фармаковский: очерк*. Николаев: И. Гудым.

Гаркуша, Н. М. 2020. Фармаковский Борис Владимирович (12.02.1870—29.07.1928). В: Гребенников, В. Б. (ред.). *Українські археологи крізь епохи. Дослідження степового Побужжя*. Миколаїв: Яслава, с. 269-274.

Карасев, А. Н. 1948. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, 22, с. 25-37.

Карасьов, О. М. 1958. До питання про найдавніші вали і рови Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 7, с. 16-28.

Карасев, А. Н. 1976. Б. В. Фармаковский и Ольвия. В: Соколовский, Н. И., Брашинский, И. Б., Горбунова, К. С. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 13-21.

Козуб, Ю. И. 1969. Раскопки западного района Ольвии. *Археологические открытия 1968 г.*, с. 282-283.

Козуб, Ю. И. 1974. *Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.

Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1971. *Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1999. Археологическое изучение Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: ИА НАН Украины, с. 9-26.

Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины.

Кузьмичев, О., Форнасье, Й., Буйских, А. 2025. Нові дослідження Західного району Ольвії Понтиїської (до 10-ї річниці початку українсько-німецьких розкопок). У друкі.

Лапін, В. В. 1970. Засновник вітчизняної школи античної археології (до 100-річчя Б. В. Фармаковського). *Український історичний журнал*, 5, с. 133-135.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1955. Дома античных городов Северного Причерноморья. В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 215-247.

НО 1968. — *Надписи Ольвии (1917—1965)*. Ленинград: Наука.

Отчет 1898. Отчет о раскопках, проведенных магистром Б. В. Фармаковским в некрополе древней Ольвии и на острове Березани в 1896 г. *Отчеты Археологической комиссии за 1896 г.*, с. 199-212.

Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто Моги (некрополь Ольвии Понтийской)*. Київ: Знання України.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.

- Русяева, А., Русяева М. 2022. Південно-Західний теменос в Ольвії Понтійській. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 58, 2, с. 45-71. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-7>
- Скуднова, В. М. 1959. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 248-262.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. Киев: изд-во Академии наук УССР, с. 9-84.
- Славин, Л. М. 1941. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города. *Советская археология*, 7, с. 292-307.
- Славин, Л. М. 1949. Розкопки Ольвії в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 7-30.
- Славин, Л. М. 1952. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, с. 48-58.
- Славин, Л. М. 1953. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы. В: Ефименко, П. П. (ред.). *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев, с. 119-139.
- Славин, Л. М. 1955. Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 95-110.
- Славин, Л. М. 1960. Основные этапы изучения Ольвии. *Записки Одесского археологического общества*, 1/34, с. 47-59.
- Снитко, І. 2024. Наталя Михайлівна Гаркуша. В: Гребенников, В. Б. (ред.). *Археологи — дослідники степового Побужжя*. Миколаїв: Яслав, с. 274-279.
- Фармаковская, Т. И. 1988. *Борис Владимирович Фармаковский*. Киев: Наукова думка.
- Фармаковский, Б. В. 1902. Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии. *Известия Археологической комиссии*, 2, с. 1-20.
- Фармаковский, Б. В. 1903а. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1901 год*, с. 2-22.
- Фармаковский, Б. В. 1903б. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году. *Известия Археологической комиссии*, 8, с. 1-113.
- Фармаковский, Б. В. 1904. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1902 год*, с. 2-27.
- Фармаковский, Б. В. 1906а. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1903 год*, с. 2-20.
- Фармаковский, Б. В. 1906б. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. *Известия Археологической комиссии*, 13, с. 1-306.
- Фармаковский, Б. В. 1907. Раскопки в Ольвии и раскопки на острове Березань. *Отчеты Археологической комиссии за 1904 год*, с. 1-49.
- Фармаковский, Б. В. 1908. *Раскопки в Ольвии*. *Отчеты Археологической комиссии за 1905 год*, с. 1-35.
- Фармаковский, Б. В. 1909. *Раскопки в Ольвии*. *Отчеты Археологической комиссии за 1906 год*, с. 1-50.
- Фармаковский, Б. В. 1910. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1907 год*, с. 1-66.
- Фармаковский, Б. В. 1912. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1908 год*, с. 1-84.
- Фармаковский, Б. В. 1913. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1909—1910 гг.*, с. 1-105.
- Фармаковский, Б. В. 1914. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1911 г.*, с. 1-25.
- Фармаковский, Б. В. 1915. *Ольвия*. Петроград: Товарищество Скоропечатни А.А. Левенсон.
- Фармаковский, Б. В. 1916. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1912 г.*, с. 1-35.
- Фармаковский, Б. В. 1918. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1913—1915 гг.*, с. 1-51.
- Фармаковский, Б. В. 1926а. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. *Сообщения Российской Академии истории материальной культуры*, I, с. 143-163.
- Фармаковский, Б. В. 1926б. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. *Сообщения Российской Академии истории материальной культуры*, I, с. 171-192.
- Фармаковский, Б. В. 1929. *Розкопування Ольвії в р. 1926*. Одеса.
- Buiskikh, A. V., Novichenkova M. V. 2021. The Roman Citadel in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 27, p. 11-67.
- IOSPE P. — Latyshev B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropolis, P, 1916.
- Rostowzew, M. 1907. Besprechung des Artikels B. Pharmakovskij, Die Ausgrabungen in Olbia in den Jahren 1902—1903. *Nachrichten der Kaiser russ. Arch. Kommission*. 13. *Berliner Philologische Wochenschrift*, 4, S. 1360-1364.

REFERENCES

- Blavatskaia, T. N. 1962. Oblomok mramornogo bliuda s nadpisiu. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 103, s. 250-253.
- Blavatskii V. D. 1948. B. V. Farmakovskii — issledovatel antichnogo mira. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR*, 22, s. 8-13.
- Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (peryye veka nashei ery)*. Kiev: Naukova dumka.
- Buiskikh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2019. *Doslidzhennia olviiskoho peredmistia. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 152-154.
- Garkusha, N. M. 2010. *Boris Vladimirovich Farmakovskii: ocherk*. Nikolaev: I. Gudym.
- Harkusha, N. M. 2020. Farmakovskii Boris Volodymirovich (12.02.1870—29.07.1928). In: Grebennykov, V. B. (red.). *Ukrainski arkheolohi kriz epokhi. Doslidzhennia stepovoho Pobuzhzhia*. Mikolaiv: Yaslav, s. 269-274.
- Karasev, A. N. 1948. *Oboronitelnye sooruzheniia Olvii. Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR*, 22, s. 25-37.
- Karasiov, O. M. 1958. Do pytannia pro naidavnishi valy i rovy Olvii. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, t. 7, s. 16-28.
- Karasev, A. N. 1976. B. V. Farmakovskii i Olviia. In: Sokolski, N. I., Brashynski, I. B., Gorbunova, K. S. (red.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, s. 13-21.
- Kozub, Yu. I. 1969. *Raskopki zapadnogo raiona Olvii. Arkheologicheskie otkrytiia 1968 g.*, s. 282-283.
- Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V—IV st. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaia kultura I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 1971. *Zhilye ansambli drevnei Olvii IV—II vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoe issledovaniie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kiev: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 1999. *Arkheologicheskoe izucheniie Olvii*. In: Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. *Olviia. Antichnoie gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 9-26.

- Kryzhitskii, S. D. 2012. *Arkhitectura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: Institut vostoковedenia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy.
- Kuzmishchev, O., Fornasie, Y., Buiskikh, A. 2025. Novi doslidzhennia Zakhidnoho raionu Olvii Pontiiskoi (do 10-i richnytsi pochatku ukrainsko-nimetskikh rozkopok). In print.
- Lapin, V. V. 1970. Zasnovnyk vitchyzniano shkoly antychnoi arkheolohii (do 100-richchia B. V. Farmakovskoho). *Ukrainski istorichnyi zhurnal*, 5, s. 133-135.
- Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1955. Doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria. In: Gaidukevich, V. F., Maksimova, M. I. (red.). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka, s. 215-247.
- HO 1968. — *Nadpisi Olvii (1917—1965)*. Leningrad: Nauka.
- Otchet 1898. — Otchet o raskopkakh, provedennykh magistr B. V. Farmakovskim v nekropole drevnei Olvii i na ostrove Berezani v 1896 g. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1896 g.*, s. 199-212.
- Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto Mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi)*. Kiev: Znannia Ukrainy.
- Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kiev: Naukova dumka.
- Rusiaieva, A., Rusiaieva M. 2022. Pivdenno-Zakhidnyi temenos v Olvii Pontiiskii. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 58, 2, s. 45-71. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-7>
- Skudnova, V. M. 1959. Iz neizdannykh materialov Olvii VI—V vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologia*, XXIX—XXX, s. 248-262.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Slavin, L. M. 1940. Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (red.). *Olviia*. Kiev: izd-vo Akademii nauk USSR, 1, s. 9-84.
- Slavin, L. M. 1941. Olviiskie gorodskie kvartaly severovostochnoi chasti Verkhniogo goroda. *Sovetskaia arkheologia*, 7, s. 292-307.
- Slavin, L. M. 1949. Rozkopki Olvii v 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 2, s. 7-30.
- Slavin, L. M. 1952. Naslidki arkheolohichnykh doslidzhen Olviiskoi ekspeditsii v 1947 i 1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 4, s. 48-58.
- Slavin, L. M. 1953. Osnovnye itogi issledovaniia Olvii za posledniie gody. In: Efimenko, P. P. (red.). *Doklady VI nauchnoi konferentsii Instituta arkheologii*. Kiev, s. 119-139.
- Slavin, L. M. 1955. Rozkopki Olvii v 1949—1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 5, s. 95-110.
- Slavin, L. M. 1960. Osnovnye etapy izucheniia Olvii. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, 1/34, s. 47-59.
- Snytko, I. 2024. Natalia Mykhailivna Harkusha. In: Grebennykov, V. B. (red.). *Arkheolohi — doslidnyki stepovoho Pobuzhzhia*. Mykolaiv: Yaslav, s. 274-279.
- Farmakovskaia, T. I. 1988. *Boris Vladimirovich Farmakovskii*. Kiev: Naukova dumka.
- Farmakovskii, B. V. 1902. Sklep Evrysivii i Arety v Olvii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 2, s. 1-20.
- Farmakovskii, B. V. 1903a. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1901 god*, s. 2-22.
- Farmakovskii, B. V. 1903b. Raskopki nekropolia drevnei Olvii v 1901 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 8, s. 1-113.
- Farmakovskii, B. V. 1904. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1902 god*, s. 2-27.
- Farmakovskii, B. V. 1906a. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1903 god*, s. 2-20.
- Farmakovskii, B. V. 1906b. Raskopki v Olvii v 1902—1903 gg. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 13, s. 1-306.
- Farmakovskii, B. V. 1907. Raskopki v Olvii i raskopki na ostrove Berezani. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1904 god.*, s. 1-49.
- Farmakovskii, B. V. 1908. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1905 god*, s. 1-35.
- Farmakovskii, B. V. 1909. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1906 god*, s. 1-50.
- Farmakovskii, B. V. 1910. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1907 god*, s. 1-66.
- Farmakovskii, B. V. 1912. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1908 god*, s. 1-84.
- Farmakovskii, B. V. 1913. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1909—1910 gg.*, s. 1-105.
- Farmakovskii, B. V. 1914. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1911 god*, s. 1-25.
- Farmakovskii, B. V. 1915. *Olviia*. Petrograd: Tovaryshchestvo Skoropechatni A. A. Levenson.
- Farmakovskii, B. V. 1916. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1912 g.*, s. 1-35.
- Farmakovskii, B. V. 1918. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1913—1915 gg.*, s. 1-51.
- Farmakovskii, B. V. 1926a. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 g. *Soobshcheniia Rossiyskoi Akademii istorii materialnoi kul'tury*, I, s. 143-163.
- Farmakovskii, B. V. 1926b. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1925 g. *Soobshcheniia Rossiyskoi Akademii istorii materialnoi kul'tury*, I, s. 171-192.
- Farmakovskii, B. V. 1929. *Rozkopuvannia Olvii v r. 1926*. Odesa.
- Buiskikh, A. V., Novichenkova M. V. 2021. The Roman Citadel in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 27, p. 11-67.
- IOSPE P. — *Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, I², 1916*.
- Rostowzew, M. 1907. Besprechung des Artikels B. Farmakovskij, Die Ausgrabungen in Olbia in den Jahren 1902—1903. *Nachrichten der Kaiser russ. Arch. Kommission*. 13. *Berliner Philologische Wochenschrift*, 4, S. 1360-1364.

A. Rusiaieva, O. Kuzmishchev

THE MOST SIGNIFICANT ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES OF B. V. FARMAKOVSKY IN OLBIA PONTICA

This paper is dedicated to the outstanding scholar B. V. Farmakovsky in honor of the 130th anniversary of the beginning of his archaeological research in Olbia Pontica and the 100th anniversary of its completion. For these dates the most important biographical data and an assessment of his scientific achievements are presented. The main results of his excavations are highlighted, the influence of the scholar on subsequent generations of archaeologists, mainly Ukrainian researchers is noted, and for the first time the most significant sites Olbia discovered by him are singled out. The archaeological and scientific activities of Boris Vladimirovich Farmakovsky were largely connected with the ancient Greek polis of Olbia. Due to the tireless and fruitful work in various fields of antique archaeology and culture B.V. Farmakovsky has a high reputation as an experienced and talented archaeologist. His scientific research method is characterized by a combination of meticulous analysis of each archaeological site, comparing it with others to establish ethnic identification and chronology, and its significance in the general context of antique spiritual heritage. First of all, it is worth noting B. V. Farmakovsky's extremely important contribution to the development and application of the method of layer-by-layer square excavation of large areas, which is a universally recognized model for excavating antique sites. To this day, B.V. Farmakovsky's works have not lost their scientific value, although, of course, improved technical means and the latest archaeological discoveries at the current level of knowledge have led to a revision of some of his judgments and hypotheses.

Many articles have been dedicated to B. V. Farmakovsky, mostly on the occasion of anniversaries and obituaries which highlighted his unsurpassed archaeological and scientific achievements. Among them, we have selected the most significant sites discovered by him in Olbia. First of all, these are two unique large stone crypts with monumental revetments under high mounds of the 2nd century AD — Euresibios Kallisthenou and Arethe Papiou and «Zeus» mounds outside the city of the post-Getic period, as well as their graphic reconstruction. B. V. Farmakovsky researched the Olbia necropolis and published a huge number of burials from different periods of the city's existence. Later, they became the main basis for three special monographs: Yu. I. Kozub on the Classical period (1974), M. Parovich-Peshykan on the Hellenistic period (1974), and V. M. Skudnova on the Archaic period (1988). In total, they published 760 burials from these periods.

B. V. Farmakovsky is also credited with the discovery of the architectural and construction remains of two residential buildings unique to Olbia, which belonged to the wealthiest citizens of the Hellenistic period, and their graphic reconstruction. These are the «House near Zeus's Mound» or «House with Mosaics» in the Upper City and the «House with an Altar» or «House NGF 2» in the Lower City of Olbia. A special place in the history of Olbia is occupied by the monumental stone structures of the southwestern defensive wall and northern gates of the city from the Hellenistic period and the fortress wall of the Roman citadel, researched by B. V. Farmakovsky. In addition, the most notable sites include the temple of Apollo Prostatos from the first centuries AD and numerous epigraphic and archaeological materials, on the basis of which subsequent scholars identified the location of the first

temenos of Olbia from the 6th century BC — the first half of the 3rd century AD on the southwestern hill of the Upper City of Olbia.

In general, the scientific and archaeological heritage of B. V. Farmakovsky is inexhaustible. To this day, unpublished materials from his excavations, stored in museums, are still being introduced into scientific circulation. Rare items are examined in various aspects, individual groups of original finds are studied, compared with the latest sources, chronology and attribution are reviewed, etc. A new generation of archaeologists also uses the scholar's source database, continues to study it, and applies his methods of systematic excavations of Olbia and the necropolis. Based on all of the above, it can be assumed that modern researchers are his followers, which gives reason to talk about the Olbian archaeological school of B. V. Farmakovsky.

Keywords: Olbia, burials, necropolis, house, defensive structures, temple of Apollo Prostatos.

Одержано 13.10.2025

КУЗЬМИЩЕВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Olexandr KUZMISHCHEV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2718-7111,

e-mail: a.kuzm@ukr.net.

РУСЯЄВА Анна, доктор історичних наук, професор, незалежна дослідниця, Київ, Україна.

Anna RUSIAIEVA, Dr. habil., Professor, Undependent Researcher, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6688-1897,

e-mail: anna.rusiaeva@gmail.com.